

QARAQALPAQ TILINDEGI “DUSHPAN” LEKSEMASÍNÍN MORFOLOGIYALÍQ QURAMÍ

Asanova D.N.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308528>

Házirgi zaman til biliminde leksikalıq birliklerdi kompleksli túrde úyreniw, yaǵnıy olardıń etimologiyalıq, semantikalıq hám morfologiyalıq ózgesheliklerin anıqlaw aktual máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Ásirese, insanlar arasındaǵı qatnaslardı, qádiriyatlar sistemasın sáwlelendiriwshi leksemalar til biliminde ayırıqsha orın iyeleyedi. Sonday leksemalardıń biri – “dushpan” ataması bolıp, ol tek ǵana nominativ birlik emes, al insanlardıń socialıq, psixologiyalıq hám aksiologiyalıq qatnasların da sáwlelendirip beriwshi birlik bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilinde “dushpan” lekseması keń qollanılıp, túrli stillik qatlamlarda, sonıń ishinde folklorlıq dóretpelerde, naqıl-maqallarda hám kúndelikli kommunikaciya da belsendi qollanıladı. Bul leksemanıń kelip shıǵıw tariyxı, morfologiyalıq quramı hám grammatikalıq ózgeshelikleri onıń til sistemasındaǵı ornın anıqlawǵa járdem beredi.

Bul maqalanıń maqseti – qaraqalpaq tilindegi “dushpan” leksemasınıń morfologiyalıq quramın, grammatikalıq kategoriyalarda túrleniwini hám sóz jasaw imkánıyatların ilimiy tiykarıda analiz etiwden ibarat. Sonıń menen birge, leksemanıń semantikalıq qásiyetleri menen baylanıslı túrde onıń tildegi funkciyası da qarastırıladı.

Dushpan ataması parsı tilinen – (doshmán “qas, jaw”) 1) *qas, jaw*; 2) *tatıw emes, ósh, araz*; 3) *zıyanlı, paydasız* degen mánini bildirip leledi [4:13]. Qaraqalpaq tili leksikasında “*dushpan*” lekseması *parsı tilininen* kirip kelgen bolıp, *qanday da bir is-háreket, process dawamındaǵı bir-birine qarama-qarsı táreptegi shaxs* mánisi túsiniledi.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi 2023-jılı jańartılǵan versiyada baspadan shıqtı hám bul baspada biz izertlew jumısı júrgizip atırǵan atamalarǵa usı versiyadan túsindirmeler berip ótemiz. “*Dushpan*” at. (parsı. jaw, qarsılas, dos emes). 1. Dúnyaqarası, háreketleri bir-birine qarama-qarsı bolǵan; óz ara básekiles, qas bolǵan táreplerdiń hár biri. Ańlısqan *dushpan* alıspaǵa jaqsı (qq.x.n.m.). *Dushpan*dı búldir, dostı kúldir (qq.x.n.m.). *Dushpan*niń kúlgeni, sırıńdı bilgeni (qq.x.n.m.). 2. Áskeriy. Urısta bir-birine qa, bir-birine qarsı urıs ashqan táreplerdiń hár biri; jaw. Orınsız jerge at salıp, Átirapıńdı *dushpan* alıp (A.Dabilov). 3. Awıspalı. Insanǵa hám ulıwma hárbir nársenge zıyan keltiriwshi kimse, nársese, hádiyse. Ashıw *dushpan*, aqıl dos, Aqılıńa aqıl qos (qq.x.n.m.). Sońǵı *pushayman* – ózińe *dushpan* (qq.x.n.m.) [2:199]. 4. Antonim. Dos at. Kózqarasları, is-háreketi,

oylawı jaqın bolǵan, tatıwlıq, awızbirshilik penen baylanısqa eki yamasa onnan artıq insanlardıń hár biri. 5. Sinonim. Jaw at. Dushpan, qas. Jigitler birikseń almas jawıń joq, Jigitler birikseń pitpes dawıń joq (Ótesh). Attı baqsań ardaqlap, Jawǵa bermes tar jerde (qq.x.n.m.). Xan kóp bolsa, jaw kóp boladı (qq.x.n.m.) [2:336]. Qas II kelb. Birewge jamanlıq oylawshı, dushpan, jaw, óshpenli, zıyankes. Xiywalı menen qas bolıp, Xojanazar batır bas bolıp (Berdaq). Óz elimde qas dushpanǵa batırımız, hesh talap joq bizler úyde jatırımız (Omar). Frazı. Qas bolıw – óshpenli bolıw. Xandı quday ǵarǵasa, qarashası menen qas bolar (qq.x.n.m.). qas etiw – dushpan etiw. Ómir uzaq qızıqtırıp más etip, Tatıwlıqqa, ozbırılıqtı qas etip (T.Seytjanov) [3:369].

“Dushpan” lekseması túrkiy tillerde belsendi qollanılatuǵın birlik bolıp, mánilik tárepten insanlardıń etikalıq qatnasların bildiriwshi absrakt-konkret atamalardıń biri esaplanadı. Morfologiyalıq kózqarastan qaraǵanda “dushpan” lekseması atlıq sóz shaqabına tiyisli birlik bolıp, morfemalardıń bólinbeytuǵın, túbir sóz esaplanadı. Tariyxıy tárepten “dush” (jaman, qarsı) hám “man/pan” (subyekt bildiriwshi komponent) bóleklerinen quralsa da, házirgi til biliminde bul bólekler bólinbeytuǵın quramǵa aylanıp, semantikalıq tárepten bir mánige iye birlik esaplanadı.

Morfologiyalıq tárepten sózlerdi analiz islegen waqıtta olardıń morfologiyalıq kategoriyalarda hár túrli formada túrli haqqında aytıp ótiw orınlı. Jumısımızda analizlenip atırǵan “dushpan” leksemasınıń morfologiyalıq kategoriyaları tómendegishe analizlenetuǵınlıǵın kóriwimizge boladı.

San kategoriyası. Atlıq sóz shaqabına kiriwshi hár bir sóz óziniń mánilik hám formalıq qásiyetleri jaǵınan birlik hám kóplik mánilerdi ózinde sáwlelendirip keledi. San kategoriyasına tiyisli atlıq sózler eki túrli formaǵa: a) kóplik; b) birlik formaǵa iye bolıp keledi.

Birlik	Kóplik
Dushpan	Dushpan-lar

“Dushpan” lekseması birlik formada hesh qanday affikssiz kelse, kóplik formada -lar/-ler affiksleri arqalı keledi. -lar/-ler kóplik formasın bildiriwshi affiksler absrakt hám ayırım konkret atlıq sózlerge qosılıp húrmet hám ulıwmalastırılıwshı mánilerdi bildirip keledi.

Tartım kategoriyası. Atlıq sóz shaqabına tiyisli sózler úsh bette tartımlanıp kelip, zattıń qaysı bir betke tiyisli ekenligin bildirip keletuǵın kategoriyanı tartım kategoriyası dep ataymız.

Tartımlanǵan atlıqlar zattıń qaysı betke tiyisli ekenligin hám onıń qaysı sanda ekenligin bildiredi. Qaraqalpaq tilindegi tartım kategoriyası bir waqıttań ózinde grammatikalıq bet hám grammatikalıq sandı ańlatadı.

“Dushpan” lekseması tartım kategoriyasınıń barlıq affikslerin qabıl etip, úsh bette de, eki sanda da heshqanday ózgerislersiz qollanıladı. Bul kategoriya “dushpan” túsiniginiń subyektke qarata baylanıslılıǵın kórsetedi.

Beti	Birlik	Kóplik
I.	Dushpan-ım	Dushpan-ımız
II.	Dushpan-ın	Dushpan-ıńız
III.	Dushpan-ı	Dushpan-ları

Seplik kategoriyası. Seplik kategoriyası atlıq sózlerdiń yamasa atlıqlasqan sózlerdiń, sóz dizbegi yáki gáptiń quramında basqa sózler menen qarım-qatnasın, baylanısın bildirip keledi. Atlıqtıń seplik affiksleri menen túrlenip keliwi sepleniw delinedi.

Házirgi qaraqalpaq tilinde altı seplik bar: ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵıs, orın. Seplik affiksleri kóplik hám tartım affikslerinen keyin jalǵanadı.

Seplikler	Forması
Ataw	Dushpan
Iyelik	Dushpan-nıń
Barıs	Dushpan-ǵa
Tabıs	Dushpan-dı
Shıǵıs	Dushpan-nan
Orın	Dushpan-da

“Dushpan” lekseması sóz jasawshı affiksler arqalı bir qansha leksemalardı payda etedi. Bul leksemadan payda bolǵan birlikler arqalı qarama-qarsılıq, unamsız múnásibetler, subyektivlik bahalaw sıyaqlı semantikalıq komponentler ele de anıǵıraq qalıpleseedi. Mısalı:

A) Atlıq+atlıq: 1. dushpan-lıq. *-lıq/lik* qosımtası atawısh sózlerge qosılıp tamır-

tanıslıq, tuwısqanlıq, jaqınlıqqa baylanıslı máni ańlatadı: qudalıq, doslıq, qońsılıq [1:29]. Bul jerde -lıq affiksi atlıq sózge qosılıp qanday da bir unamsız qatnas mánisin bildirip kelgen. Dushpanlıq – birewge jaw, qaslıq etiw, jamanlıq qılıw, óshpenshilik, qastıyanlıq. Ótirmey ketsesh jılandı, Dushpanlıq qılǵan bolsań (I.Yusupov). Bul leksemanıń dushpanshılıq forması da qollanıladı: Edige óz ákesine Toxtamıs tárepinen islengen bul dushpanshılıqqa awır únsizlik penen juwap berdi (“QA” g.).

B) Atlıq+ráwısh: dushpanlarsha. *-sha/-she* affiksi ráwısh jasawshı ónimli qosımta

bolıp, atlıq, kelbetlik, almasıq, túbir hám dórendi túbir ráwıshlerge jalǵanıp, salıstırıw, kúsheytiw, muǵdar hám waqt mánili ráwıshlerdi jasadı. Sonday-aq, kóplik qosımtalı substantivlesken kelbetliklerge sha/she qosımtasınıń jalǵanıwınan

da ráwishler jasaladı [1:87]. Al, bul jerde dushpanlarsha lekseması kóplik jalǵawlı substantivlesken kelbetlik bolıp, salıstırıw mánisin bildirip kelgen. Kóbinese bul leksema folklorlıq dóretpelerde jiyi qollanıladı.

C) Atlıq+feylil: dushpanlasıw. Bul jerde -las hám -ıw affiksleri qabatlasıp kelip

atlıqtan feyil sóz shaqabın jasap kelgen. Dushpanlasıw – bir-birine jaw, qas, dushpan bolıw, kóre almawshılıq. Aǵası menen inisiniń óz ara dushpanlasıp qırılısıwına xalıq hayran qaldı (qq.x.folk.).

Joqarıdaǵı analizler tiykarında qaraqalpaq tilindegi “dushpan” leksemasınıń morfologiyalıq hám semantikalıq qásiyetleri kompleksli túrde úyrenildi. Izertlew natıyjeleri bul leksemanıń tariyxıy shıǵısı jaǵınan parsı tilinen kirip kelgenine qaramastan, házirgi qaraqalpaq tilinde tolıq ózlesken hám belsendi qollanılatuǵın birlik ekenligin kórsetti.

Morfologiyalıq tárepten “dushpan” lekseması túbir sóz bolıp, san, tartım hám seplik kategoriyalarında erkin túrleniw qásiyetine iye ekenligi anıqlandı. Sonday-aq, bul leksemanıń sóz jasaw imkániyatları joqarı bolıp, túrli affiksler arqalı jańa leksikalıq birliklerdi payda etedi hám bul arqalı tildegi semantikalıq qatarlar bayıtıladı.

Juwmaqlap aytqanda, “dushpan” lekseması tek grammatikalıq birlik sıpatında ǵana emes, al insanlar arasındaqı qarama-qarsılıq, qarsılaslıq hám aksiologiyalıq bahalawdı sáwlelendirisip beriwshi áhmiyetli lingokulturologiyalıq birlik sıpatında da bahalanadı. Bul bolsa “dushpan” leksemasınıń keleshekte lingvokulturologiyalıq hám aksiologiyalıq jaqtan tereńirek úyreniwdi talap etetuǵınlıǵın kórsetedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Дәўлетов М., Дәўенов Е., Бекбергенов А. Хәзирги қарақалпақ Әдебий тилиниң грамматикасы. – Нөкис: “Билим”. 1994.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.
4. Пахратдинов К., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017.